

BOLALAR NUTQINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Usmanova Nilufar Ilhom qizi

Alfraganus Universiteti Maxsus pedagogika: Logopediya yo'nalishi talabasi

Utbasarova Umida Mexmanovna

Alfraganus Universiteti v.b. dotsenti, PhD

Annotatsiya Bolalar nutqining rivojlanishi murakkab va bosqichma-bosqich kechadigan jarayondir. Ushbu maqolada nutq rivojlanishining asosiy bosqichlari, har bir bosqichda shakllanadigan nutqiy qobiliyatlar va ularga ta'sir qiluvchi omillar tahlil qilinadi. Bolaning tug'ilganidan boshlab, to'liq muloqot qobiliyatiga ega bo'lishigacha bo'lgan davrda o'zlashtiradigan lingvistik, psixologik va ijtimoiy jihatlar ko'rib chiqiladi. Nutq shakllanishida biologik omillar, atrof-muhit va pedagogik yondashuvlarning roli alohida ta'kidlanadi. Tadqiqot natijalari bolaning samarali nutq rivojlanishini qo'llab-quvvatlash uchun amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: bolalar nutqi, nutq rivojlanish bosqichlari, lingvistik taraqqiyot, ona tili, psixolingvistika, og'zaki muloqot, fonematik rivojlanish, so'z boyligi, bola tafakkuri.

Аннотация Развитие речи у детей — сложный и постепенный процесс. В статье анализируются основные этапы развития речи, речевые навыки, развивающиеся на каждом этапе, и факторы, на них влияющие. В нем рассматриваются языковые, психологические и социальные аспекты, которые ребенок приобретает с рождения до тех пор, пока он не станет полностью способен к общению. Подчеркивается роль биологических факторов, среды и педагогических подходов в формировании речи. Результаты исследования помогут разработать практические рекомендации по содействию эффективному развитию речи ребенка.

Ключевые слова: детская речь, этапы развития речи, языковое развитие, родной язык, психоллингвистика, устное общение, фонематическое развитие, словарный запас, мышление ребенка.

Abstract The development of children's speech is a complex and gradual process. This article analyzes the main stages of speech development, the speech abilities that are formed at each stage, and the factors that influence them. The linguistic, psychological, and social aspects that a child acquires from birth to full communication skills are considered. The role of biological factors, the environment, and pedagogical approaches in the formation of speech is emphasized. The results of the study help to develop practical recommendations to support the effective speech development of a child.

Keywords: children's speech, stages of speech development, linguistic development, native language, psycholinguistics, oral communication, phonemic development, vocabulary, child's thinking.

KIRISH. Nutq insonning eng muhim kommunikativ vositalaridan biri bo‘lib, uning shakllanishi bolalikdan boshlab davom etadigan murakkab jarayondir. Bola hayotining ilk yillarida nutq rivojlanishi intensiv tarzda kechib, har bir yoshda yangi ko‘nikmalar shakllanadi. Bola o‘zining atrof-muhit bilan muloqot qilish qobiliyatiga ega bo‘lishi uchun nutq rivojlanishining barcha bosqichlaridan muvaffaqiyatli o‘tishi kerak.

Nutq rivojlanishi nafaqat bolaning eshitish va talaffuz qilish qobiliyatiga, balki uning psixologik va kognitiv rivojlanishiga ham bog‘liq. Shu sababli, ushbu maqolada bolalar nutqining rivojlanish bosqichlari, ularning xususiyatlari va ta‘lim jarayonida e‘tibor berilishi kerak bo‘lgan muhim jihatlar ko‘rib chiqiladi.

Bolaning nuti kattalar nutqi asosida rivojlanib boradi. Nutqining to‘g‘ri shakllanishi atrofdegilar nutqiga, nutqiy tajribaga, to‘g‘ri nutq muhiti va ta‘lim-tarbiyaga bog‘liq. Nutq tug‘ma qobiliyat emas, balki hayot davomida bolaning jismoniy va aqliy rivojlanishi bilan parallel ravishda shakllanib boradi.

Nutq buzilishlarini o‘rganish, tushunish uchun bola nutqining normal rivojlanish yo‘lini, bu jarayonning o‘ziga xos xususiyatlarini, nutqning muvaffaqiyatli shakllanishida katta rol o‘ynovchi sharoitni bilish lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Bundan tashqari bola nutqining rivojlanish davrlarini aniq bilish zarur. Bu esa nutqning rivojlanishi jarayonidagi u yoki bu kamchiliklarni o‘z vaqtida bilish va aniqlash uchun kerak bo‘ladi. Masalan, 1 yosh-u 4 oylik bola gapirmayapti. Pedagog bolaning normal rivojlanishida birinchi so‘zlar qachon paydo bo‘lishini bilsa, u holda u bu bolaning normal yoki nonormal rivojlanayotganini hal qila oladi.

Bola nutqining rivojlanish xususiyatlarini bilish, nutq buzilishlariga to‘g‘ri diagnoz qo‘yish uchun ham zarurdir. Ba‘zi mutaxassislar uch yoshli bolaning tovush talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun uni logoped qabuliga yuboradilar. Bu to‘g‘rimi? Yo‘q, albatta. Chunki nutqi normal rivojlanayotgan bolaga hali bu yoshda ba‘zi bir tovushlarni noto‘g‘ri talaffuz etish xos bo‘ladi. Bu ko‘rinish fiziologik dislasiya deb atalib, bu shu yoshdagi bolalarda artikulyatsiya apparatining hali yetarli darajada shakllanmaganligini bildiradi. Nutq kamchiliklarini bartaraf etishda to‘g‘ri va aniq tarbiyaviy-tuzatish ish rejasini tuzish uchun bola nutqining rivojlanish qonuniyatlarini yana bir karra bilish zarur hisoblanadi.

Mualliflar bola nutqining shakllanish davrlarini turlicha ko‘rsatadilar, ularni har xil nomlaydilar va har birining yosh chegaralarini turlicha ifodalaydilar.

G.L. Rozengrad-Pupko bolada nutq rivojlanishini ikki davrga ajratadi:

- 1) tayyorlov davri (2 yoshgacha);
- 2) nutqning mustaqil shakllanish davri. A.N. Leontyev bola nutqining shakllanishini 4 davrga bo‘lib ko‘rsatadi;

- 1) tayyorgarlik davri-bir 1 yoshgacha;
- 2) bog‘chagacha bo‘lgan davr- 3 yoshgacha;
- 3) maktabgacha bo‘lgan davr-7 yoshgacha;
- 4) maktab davri.

Bu davrlarning to‘liq tavsifi ustida to‘xtalib o‘tamiz. Shunday qilib, birinchi davr - tayyorgarlik davri (bola tug‘ilgandan bir yoshgacha).

Bola tug‘ilgan daqiqadan boshlab ovoz chiqaradi. Bu ovoz qichqiriq va yig‘idan iborat bo‘ladi. To‘g‘ri, bu ovoz odam nutqidan uzoq. Lekin ana shu qichqiriq va yig‘i nutq apparatining 3 bo‘limini (nafas olish, ovoz hosil bo‘lish, artikulyatsion) rivojlanishida katta rol o‘ynaydi.

Ikki hafta o‘tgach, bola gapirayotgan odamning ovozigacha e‘tibor bera boshlaydi. Unga gapirayotganda quloq soladi, yig‘lashdan to‘xtaydi. Bir oyligining oxiriga borib, uni mayin qo‘shiq (alla) ostida tinchlantirish mumkin bo‘lib qoladi. Keyinchalik u boshini gapirayotgan odam tomonga buradi yoki uni ko‘zlari bilan kuzatadi. Tez kunda bola intonatsiyaga e‘tibor bera boshlaydi: mayin gapirganda tinchlanadi, keskin intonatsiyaga-yig‘laydi.

2 oylik atrofida gu-gulash, 3-oyning boshida bo‘g‘inlarning talaffuzi paydo bo‘ladi (*aga-aga, ta-ta, ba-ba* va bosh=alar). Bunda tovushlar birikmasi aniq artikulyatsiya qilinmaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Bolalarning chuqurlashi haqida biz ko‘pgina lug‘atlardan va bolalar nutqining rivojlanishi bilan bog‘liq masalalar yoritilgan istalgan adabiyotdan umumiy ma‘lumotlarni olishimiz mumkin. Aniq ma‘lumotlarga kelsak, bizning bu masalada nochorligimiz seziladi. Chug‘urlash etapining rivojlanishi haqidagi aniq va sistemali kuzatilgan ma‘lumotlardan tuzilgan yagona maqola yaqini vaqtlargacha G. Goer (Deryagina) va A.E. Goer (1927) tegishli edi. Bunda ham faqat bitta bola kuzatilgan edi. Shuning uchun namoyon bo‘lgan faktlarning barchasi chug‘urlash etapining rivojlanishidagi umumiy qonuniyatlarga qanchalik ko‘p yoki kamroq taalluqligini aniqlash mumkin emas va bu faktlarda shu bolaning individual xususiyatlari ham mujassamlashganini unutmaslik kerak.

A.D.Salaxovning tadqiqotlari tufayli biz ayni vaqtda 5 ta bolada chug‘urlash etapining rivojlanishini sistemali kuzatishlar natijasida olingan materiallarga egamiz.

Chug‘urlash etapining namoyon bo‘lish muddatiga kelsak, bu yerda turli fikrlar mavjud: bir guruh mualliflar bu etap bola hayotining 2-oyi oxirlarida va 3-oyning boshlarida namoyon bo‘ladi deb hisoblaydilar. Chug‘urlash etapining namoyon bo‘lish muddatini aniqlashda bunday katta farq haqiqiy chegaralarni topishda qiyinchilik tug‘diryapti. Bu esa o‘z navbatida ilgari keluvchi gu-gulash davri bilan chug‘urlash etapini chegaralashni mushkullashtiradi. Garchi bir qarashda A.A. Leontyev (1965) tomonidan gu-gulash va chug‘urlash etaplari orasidagi ma‘lum farqlar to‘g‘ri ifodalangan bo‘lsada, bu 2 nutqgacha bo‘lgan davrlar o‘tish stadiyasida Shunday qo‘shilib ketadiki, ular orasidagi chegara sayqallanib qoladi. Darvoqe, chegaralarning bunday noaniq ko‘rinishini chug‘urlashdan haqiqiy nutqga o‘tishda ham kuzatish mumkin: bolada hosil bo‘lgan so‘zlar bilan bir qatorda ma‘lum vaqt mobaynida atrof olamdagi predmet va hodisalarga aloqasi bo‘lmagan chug‘urlovchi tovushlar uyg‘unligi ham aniqlanadi. Bunday tashqari gu-

gulash va chug‘urlash etaplari orasidagi chegara singari, chug‘urlash bilan nutq orasidagi chegara ham individualdir. Bir vaqtda har bir bolada chegara o‘ziga qarab u yoki bu tomonda bʻilishi mumkin.

A.D.Salaxovanning kuzatishlari bo‘yicha chug‘urlash etapi namoyon bo‘lishining haqiqiy muddati taxminan 4- va 5- oylar o‘rtasiga to‘g‘ri keladi. Aynan shunday fikrni A.A.Leontʼevning yuqorida keltirilgan ishida ham ko‘rishimiz mumkin. Shundan kelib chiqib, bola hayotining 4- oyi chug‘urlash davrining boshlanishi bo‘lib sanaladi.

Bizda bir savol tug‘iladi: bola chug‘urlashi aniq nutqiy muhit bilan qanday munosabatda bo‘ladi, ya’ni boshqacha aytganda, chug‘urlash bevosita nutqiy muhit ta’siri ostida yoki unga bog‘liq bo‘lmagan holda rivojlanadimi? Bu savol behudaga berilgan emas. Chunki maxsus adabiyotlarda bu masala ko‘p ma’noda tushuntiriladi. Bir xil mualliflar, shu jumladan, V.A.Bogoroditskiy (1915) chug‘urlashni tovushlar hosil bo‘lishi jarayonidagi bolaning «ermagi» sifatida izohlaydi. Bunda u chug‘urlashni nutq organlari bilan o‘ynaladigan oyoq-qo‘lini bemaqsad harakatlantirishiga o‘xshash deb tushuntiradi. Boshqa mualliflar, masalan, M.A.Sikorskiy (1899) va A.Aleksandrov (1883) chug‘urlashni atrofdagilar nutqiga taqlid “meva”si sifatida baholaydi.

Berilgan savolni yechish usullaridan biri bo‘lib, chuqurlash etapining tovush tarkibini aynan o‘sha nutqiy tovushlar (fonemalar) sistemasi bilan solishtirish va taqqoslanishi hisoblanadi.

Agar chug‘urlash etapining tovush tarkibi atrofdagilar nutqiga bog‘liqligini taxmin qilsak, uning berilgan nutqiy tovushlar sistemasi bilan mosligi, eng avvalo, unli tovushlarda namoyon bo‘lishi kerak. Chunki unli tovushlar akustik munosabatda bir muncha «yorqinroq» va undoshlarga qaraganda bir-biriga bir muncha zidroq.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, chug‘urlash etapida o‘zining artikulyatsiyasi jihatidan odamlar tilidagi tovushlarga aynan o‘xshaydigan faqat unli tovushlar aniqlanavermaydi, balki muayyan tilga xos bo‘lmagan tovushlar ham aniqlandi. Masalan: unli (a), artikulyatsiyasi jihatidan ingliz tiliga yaqin (μ); tovushlar orasida o‘rtacha (i), ingliz tili uchun ham xarakterli (i); burunlashgan, ya’ni nazalizatsiyalangan tovushlar (ã),(õ)-fransuz tiliga xos. Shuni ta’kidlash joizki, atrofidagi tilga aynan o‘xshamaydigan, chug‘urlash etapidagi unli tovushlar miqdori, aynan o‘xshash tovushlarga nisbatan ko‘proq.

Eng avvalo shuni aytish kerakki, rus tilidagi tovushlarga aynan o‘xshash unli tovushlar chug‘urlash etapida to‘liq tarkibda namoyon bo‘lgan bo‘lsa, undoshlar bu munosabatda butunlay boshqacha. Tekshirishlarning ko‘rsatishicha, chug‘urlash etapida qayd qilingan tovushlar ichida shipillovchi undoshlar va tish oldi, tisharo undoshlar guruhi ham ko‘rsatilmagan. Bu hol taxminan shunday tushuntiriladi: ayni davrda bolalarda tishlari hali chiqmagan bo‘ladi, ba’zi hollarda chiqishi ham mumkin. Til oldi tovushlari xuddi portlovchilar va shovqinlilar singari ingliz tiliga xos chiqadi. Chug‘urlash etapining oxirlariga kelib bolada tishlar paydo bo‘lgani bilan, til oldi tovushlar chug‘urlash etapida umuman ko‘rinmaydi. Ayrim

bolalarda bu vaqtga kelib lab-tish undoshlari paydo bo‘ladi. Demak, chug‘urlash etapida portlovchi va shovqinlilar paydo bo‘lmaydi.

Chug‘urlash etapi rivojlanishining umumiy sxemasini taxminan shunday tarzda berish mumkin.

Insonda nutqiy reaksiyalarning tarixiy taraqqiyoti natijasida bolaga ma‘lum miqdorda artikulyatsion rivojlanish dasturi o‘tadi. Gu-gulash davrida va chug‘urlash etapining dastlabki bosqichlarida bu dastur bolalarning eshitishi holatiga bog‘liq bo‘lmagan holda amalga oshadi: biz bu haqda yuqorida aytib o‘tgan edik, ya‘ni gu-gulash va chug‘urlash etapi kar bolalarda ham bo‘ladi. Chug‘urlash etapi rivojlanishining keyingi bosqichlarida autoexolaliya mexanizmi qo‘shiladi. Bu rivojlanishda autoexolaliya mexanizmi faqat umumiy stimullovchi rol o‘ynaydi. Autoexolaliya, chug‘urlash etapini tovushlar zaxirasi bilan boyitmaydi, chunki o‘z-o‘ziga taqlid jarayonida bola faqat talaffuz qilganini o‘zinigina eshitadi. Chug‘urlash etapining keyingi rivojida, ayniqsa bu etapning tugashi bosqichida exolaliya mexanizmi qo‘yiladi. Bu mexanizm, chug‘urlash etapi rivojlanishini umumiy rag‘batlantirish bilan birga, ma‘lum miqdorda bu etapni tovushlar zaxirasi bilan boyitadi.

Bolalarning exolalik reaksiyalari 3 xil ko‘rinishda bo‘lishi mumkin. Birinchi ko‘rinishda atrofdagilar bolaga chug‘urlashida bor bo‘lgan tovushlarni talaffuz qiladilar. Bu holatda exolalik reaksiya birmuncha muvaffaqiyatli chiqadi. Biroq bu reaksiyaning roli, autoexolaliyaning roli singari, chuqurlash etapining rivojlanishi uchun faqat umumiy rag‘batlantiruvchi bo‘lib ifodalanishi mumkin.

Exolalik reaksiyaning ikkinchi ko‘rinishida atrofdagilar bolaning chug‘urlash etapida ayni vaqtda yo‘q bo‘lgan tovushlarni talaffuz qiladilar yoki gapiradilar. Bu tovushlar qo‘yilgan dastur bo‘yicha ancha kechroq paydo bo‘lishi kerak. Exolalik reaksiya nol bo‘lib qoladi, ya‘ni bola bu tovushlarga umuman ta’sirlanmaydi, agar ta’sirlansa ham baribir yana chug‘urlashi tarkibidagi tovush artikulyatsiyalariga e’tibor qiladi. Exolalik reaksiyaning bu ko‘rinishi ish ham birinchi ko‘rinishi singari asosan umumiy rag‘batlantiruvchi rol o‘ynaydi.

Exolalik reaksiyaning uchinchi ko‘rinishi quyidagicha: bolalarga chug‘urlash etapida yo‘q tovushlar talaffuz etiladi. Biroq bunda o‘zining akustiko-artikulyatsion belgilari bo‘yicha atrofdagilar talaffuziga yaqin tovushlar bo‘ladi. Bu holda bola tovush obrazining ta’siri ostida oldinga bir qadam tashlaydi, chunki uning artikulyatsiyasi berilgan tovushga to‘g‘ri kelishi kerak. Bunday turdagi rag‘batlantirishlar ko‘rinishidan chug‘urlash tarkibini boyitishda birmuncha samaralidir.

Exolalik reaksiyaning uchinchi ko‘rinishi ta’siri ostida bu etap rivojlanishi uchun qo‘yilgan dastur, ayniqsa uning tugashi bosqichida muayyan korrekativlar kiritilishi mumkin. A.D. Salaxova ham exolaliya hisobiga undoshlarni yumshoq va qattiq belgisiga ko‘ra bir-biriga qarshi qo‘yib ma‘lumot olgani ehtimoldan xoli emas.

Ko‘rinib turibdiki, chug‘urlash etapining rivojlanishida bola eshituvining roli asosan ovoz reaksiyalarini umumiy rag‘batlantirishga va bolaga nasliy berilgan artikulyatsion programmasini ma‘lum miqdorda tuzatishga olib keladi.

XULOSA. Bolalar nutqining rivojlanishi murakkab va bosqichma-bosqich kechadigan jarayon bo‘lib, biologik, ijtimoiy va pedagogik omillarga bog‘liq. Har bir bosqichda bola yangi nutqiy ko‘nikmalarni egallaydi va bu jarayonda atrof-muhit, ota-onalar va pedagoglarning roli katta ahamiyat kasb etadi.

Nutq rivojlanishining dastlabki bosqichlarida bola tovushlarni eshitib, ularga taqlid qilish orqali nutqiy ko‘nikmalarni shakllantiradi. So‘z boyligi, grammatik tuzilish va bog‘lanishli nutq asta-sekin takomillashadi. Erta bolalik davrida muloqotga boy muhit yaratish, musiqa va ritmik mashqlarni qo‘llash, kitob o‘qish va interaktiv o‘yinlar orqali bolalarning nutqiy rivojlanishini rag‘batlantirish mumkin. Nutq rivojlanishidagi har qanday kechikish yoki buzilishlarni o‘z vaqtida aniqlash va maxsus metodikalar yordamida tuzatish muhimdir. Logopedik mashg‘ulotlar, artikulyatsion gimnastika va multimodal yondashuvlar bolaning to‘g‘ri talaffuz, lug‘at boyligi va muloqot qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Umuman olganda, bola nutqining rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash uchun doimiy muloqot, sifatli ta‘lim va nutqiy faollikka yo‘naltirilgan metodik yondashuvlarni qo‘llash zarur. Bu esa kelajakda bolaning muloqot qilish, fikrlash va jamiyatga moslashish jarayoniga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Vygotskiy, L. S. (1986). *Myshlenie i rech: Psikhologicheskie issledovaniya*. Moskva: Pedagogika.
2. Chomsky, N. (2006). *Language and Mind*. Cambridge University Press.
3. Luriya, A. R. (1979). *Language and Cognition*. New York: Cambridge University Press.
4. Hasanov, B. (2020). *Maktabgacha ta‘limda innovatsion pedagogik texnologiyalar*. Toshkent.
5. G‘ulomov, S. (2010). *Nutq va tafakkur: Yozma nutqni rivojlantirish asoslari*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.